

Koncepty a dějiny

PROMĚNY POJMŮ
V SOUČASNÉ
HISTORICKÉ
VĚDĚ

Lucie Storchová a kol.

SCRIPTORIVM

PRAMEN

Jan Horský, Karel Šima

Historickým pramenem je cokoli, z čeho lze získat poznatky o minulosti. Na této obecné definici panuje v zásadě v dějepisectví ustálená shoda (ARNOLD 2002a; BUDDE 2008; HROCH 1985a; PETRÁŇ 1983; TOPOLSKI 1984). Tradičně jsou za prameny považovány texty a artefakty hmotné kultury. S inovacemi dějepisectví se představy o tom, co může být pramenem, stále rozšiřují (kupříkladu s rozvojem tzv. *oral history* se pramenem stávají obsahy paměti narátorů). V dějepisectví se tradičně odlišují prameny od (sekundární) odborné literatury, jež je již zpracováním určitých pramenných zpráv. Toto dělení – byť je v naprosté většině případů jednoznačně uplatnitelné – je do určité míry konvenční a ostatní obory je s historickou vědou nemusí sdílet. Primát pramenů před sekundární literaturou (třeba i jen v ustálené podobě odborných textů) je dán rovněž specifickou rolí, již pramen sehrál v konstituci a legitimizaci moderní historické vědy jako oboru, o níž bude pojednáno níže.

Jak teorie historického pramene, tak představy o třech základních historickovědních metodických krocích při práci s pramenem, totiž o heuristice, kritice a interpretaci, prošly v souvislosti s vývojem dějepisectví a dalších humanitních věd značnými proměnami. Po prvopočátcích v osvětské kritice lze vznik kritické historickovědní nauky o pramenech spojovat s díly Johana Gustava Droysena (*Historik*, 1857) a Ernsta Bernheima (*Lehrbuch der historischen Methode*, 1889). Koncepce těchto dvou autorů ovlivňovaly dějepisectví přinejmenším až do poloviny 20. století. V českém prostředí z nich vycházel jak model „absolutního pramene“ Jaroslava Golla, tak model „ideálního pramene“ Zdeňka Kalisty (BENEŠ 2004, s. 74–79).

Tato starší teorie pramene je založena na přesvědčení, že dějepisectví musí nejprve poznat konkrétní fakta a jedinečné události, aby mohlo následně přikročit k syntéze větších dějinných koncepcí. Prameny pak mají v závislosti na tom, s jakým odstupem od konkrétní události vznikly, kdo je jejich autorem atd., více či méně spolehlivě vypovídat o reálném faktickém průběhu dané historické události. Zásadní byla dále pro úvahy o pramenech primární orientace dějepisu na politické, popř. nábožensko-politické událostní dějiny a na dějiny práva, správy a státu. Postupně tak byla vypracována rozsáhlá „nauka o pramenech“ (*Quellenkunde*) jako součást historické vědy, jejímž cílem bylo popsat a kategorizovat prameny, hierarchizovat je podle jejich „výpovědní hodnoty“, tj. podle toho, jak přesně

fakt ↓ 46–50
událost
↓ 27–31

odrážejí minulé dění, a v návaznosti na to je také zpřístupnit většímu počtu badatelů, z čehož se vyvinula ediční pravidla pro přepis a vydávání pramenů. Prameny tak byly tříděny např. podle způsobu dochování na „pozůstatky“ a „tradice“, tj. na psané a nepsané, které se potom dále dělí na hmotné, obrazové, ústní atp. Písemné prameny se zase začaly třídit např. na prameny institucionální povahy (normativní, evidenční povahy atd.), prameny osobní povahy, narativní prameny atp. Ve vztahu ke studované fakticitě se pak prameny dělily na primární a sekundární, přímé a nepřímé, přičemž ty první měly vypovídat o minulé realitě „přímo“, zatímco ty druhé zprostředkované, tj. až s pomocí historikovy kombinační práce.

Různé typologie pramenů a badatelského zacházení s nimi, které byly propracovány během 19. století, odrážejí mimo jiné i to, jaká pozornost jim byla v počátcích moderní historické vědy věnována a jak významnou roli prameny sehrály při utváření a legitimizaci historické vědy jako akademické disciplíny. Až do diskusí ze sedmdesátých a osmdesátých let 20. století byla představa pramene, a nikoli teoretické koncepty či metody považována za jakýsi neoddiskutovatelný sdílený základ oborové identity. Tak jako pramen/zdroj (*Quelle, source*), z něhož „prýští čirá voda“, měl být i historický pramen zdrojem „čistých faktů“ a „nezkalených poznatků“. Výjimečné postavení, jaké historický pramen v historické vědě zaujímal, mělo dopad i na institucionální základnu historického bádání, když se ve druhé polovině 19. století zformovala celá řada institucí určených pouze k uchování pramenů, stejně jako speciální „obory“ zaměřené výhradně na „nauku o pramelech“ (pomocné vědy historické, muzeologie, historický knihopis), a nikoli na konceptuální rámce umožňující jejich interpretaci. Extenzivní vydávání pramenů („všech dochovaných“ pramenů k určité epoše apod.) se v tomto období stalo předmětem značných intelektuálních investic a znakem odborné prestiže historiků. Především na prameny a jejich „kritiku“ se soustředila rovněž vysokoškolská výuka historie (paleografie – nauka o tom, jak číst prameny, chronologie – nauka o tom, jak datovat prameny, atd.).

Samotná historikova práce s prameny pak bývá rozčleňována do tří kroků, které mají v ideálním případě následovat jeden po druhém. Za prvé se v rámci tradičního pojetí pramene rozvinula heuristika mj. jako nauka o vyhledávání informací o tom, jak a v jakých zdrojích má historik hledat odpovědi na otázky, které si klade (LORENZ 2002, s. 139–140).

Poté přichází kritika pramene, která je tradičně dělena na vnější a vnitřní podle toho, zda se ptá na pravost, či na pravdivost pramene (ARNOLD 2002b). Při prioritní orientaci na psané prameny a událostní dějiny tak historici kladli otázky, kdo je autorem pramene, kdy pramen vznikl, kde byl vytvořen, o jaký druh pramene jde, kdo byl jeho adresátem, proč vznikl, jak se pramen dochoval, o čem záměrně informuje a o čem mlčí (BUDDE 2008, s. 66–68).

Třetím krokem je interpretace pramene, která byla prvotně pojata jako jeho vřazení do historického kontextu. V klasickém pojetí u Droysena interpretace pramene zapadá do celkového postupu porozumění minulosti, který dělí do čtyř fází: 1. pragmatická interpretace spočívá v určení toho, co se vlastně událo, 2. interpretace podmínek je zohledněním geografických, technologických, materiálních a mentálních podmínek, v nichž prameny dosvědčované jednání individuí probíhalo, 3. psychologická interpretace představuje pokus historika vmyslet se do ducha a motivů jednajících osob a 4. interpretace idejí souvisí s převáděním pra-

meny dosvědčovaného jednání na „ducha doby“ a jeho konečným interpretačním vztahem k „morálním silám“, z nich je vyloženo (MUHLACK 2002, s. 311–312). Od Droysena se pak odvíjí jeden proud interpretační teorie (např. Wilhelm Dilthey, Friedrich Meinecke), jež rozvinul Hans-Georg Gadamer (*Wahrheit und Methode*, 1960) do podoby dodnes vlivného hermeneutického pojetí (MUHLACK 2002, s. 312–313). Vůči takto založené, k porozumění (*verstehen, understand*) orientované teorii interpretace pramene se postupem času vyvinula jiná, konkurenční pojetí.

S rozvojem hospodářských a sociálních dějin, mimo jiné i díky jejich ovlivnění teoriemi struktury, či s rozvojem historické demografie se postupně stávala běžnou badatelská práce s pramennými záznamy, jež umožnila jejich kvantitativní zpracování. Vznikl směr dějepiscství, jenž prameny interpretuje s ohledem na poznání socioekonomických či demografických procesů (LORENZ 1997, s. 65–125). S pokusem překonání jak toto strukturalistické zaměření práce s prameny, tak klasické centrální postavení pramene v historickém bádání přišel již na konci 60. let Michel Foucault ve své knize *L'Archéologie du savoir* (Archeologie vědění; FOUCAULT 2002), jejíž vliv později zasáhl postmoderní přístupy, zpochybňující neproblematickou roli pramene. Foucault (IBID., s. 14–16) v tomto ohledu rozlišil prameny jako dokumenty na jedné a jako monumenty na druhé straně. Historická věda dosud chápala prameny jako dokumenty, které (ať již problematicky či nikoli) zprostředkovávají minulé události a je možné je interpretovat, tj. jsou odrazem nějaké vnější reality. Jeho „archeologický“ přístup je chce vidět jako monumenty, tj. jako věci, které odkazují samy na sebe, nikoli na nějakou od nich odlišnou skutečnost. Tento krok, později rozvinutý postmoderní argumentací, podstatně zproblematizoval charakter pramene jakožto nositele informace o minulosti, což se ovšem mnoha profesionálním historikům jevílo jako přece jen příliš radikální gesto.

V návaznosti na teoretickou debatu o pramenném poznání v 70. a 80. letech minulého století se pohled na prameny celkově výrazně proměnil. Pramen se začal nahlížet jako mnohvrstevnatý nosič informace (LORENZ 2002, s. 140). Tato změna souvisela na jedné straně s průnikem sémantických a sémiotických teorií (např. Jurij Lotman a tartuská škola), teorií symbolické reprezentace (ze starších autorů např. Ernst Cassirer, ze současníků zejména vliv kulturní antropologie Clifforda Geertze) a diskursivní analýzy do dějepiscství. Druhým faktorem byl však také nebyvalý nárůst počtu a rozmanitosti tematických oblastí, o nichž se v rámci historické vědy začalo bádání a které s sebou zároveň někdy nesly také mnoho nových typů dosud málo zohledňovaných pramenů.

V rámci teorie pramene byl v důsledku akcentu přenesen ze snahy systematicky třídit prameny na jednotlivé druhy, poddruhy apod. (HROCH 1985a) spíše na identifikaci a rozrušení jednotlivých informačních vrstev v prameni. Na tomto poli se pod vlivem starších strukturalistických a novějších sémiotických přístupů rozvinula debata o teorii pramene i ve střední a východní Evropě (MAREK 1992; PETRÁŇ 1983, s. 7–36; TOPOLSKI 1984, s. 322–333).

Tyto inovace v teorii historického pramene úzce souvisely s faktickou proměnou badatelského zacházení s prameny. Na počátku 70. let si dějepiscství začalo uvědomovat, jak to označil Paul Veyne (2010, s. 287–375), „pokrok konceptualizace“, spočívající v „prodlužování dotazníku“, tedy v nárůstu počtu historiky

struktura
↓ 63–65

diskurs
↓ 76–78

historický aktér
↓ 97–98

kultura ↓ 147
diskurs
↓ 76–82

uplatňovaných otázek, pojmů a idejí. Tento obrat pozornosti „k otázce“ (LORENZ 2002, s. 141) souvisel s identifikací nových problémů a rozkrytím nových témat, která přinášely např. historické výzkumy mentalit, kultury či genderu. Znamenal proměnu reflexe toho, jakou mají prameny povahu a funkci. Oproti tradičnímu mínění dějepisců, že bádání vychází vždy od pramenného materiálu, jenž určuje problematiku hodnou výzkumu (PARAVICINI 2010, s. 36–37), se většinou zažila preference opačného pojetí. Badatelská otázka a identifikovaný problém v novém pojetí nejen určují volbu pramenů, ale naznačují i jejich informační hodnotu a možnost zaměřit se na určitou jejich specifickou sémiotickou vrstvu. Ve vztahu k novým otázkám (např. vnímání gest ve středověku, povaha lidové zbožnosti raného novověku, prožívání vlastního těla aktéry a aktréčkami, ovlivněné dobově a sociálně specifickými představami o genderu jako formě vědění) se začalo čím dál více ukazovat, že dosavadní, v té době ještě hojně zastoupené paradigma historické vědy nepostačuje. Carlo Ginzburg (1979) tak např. vnesl do historické vědy medicínskou terminologii povrchních symptomů. Mluví o „loveckém“ či „věšteckém“ paradigmatu, o sémiotickém paradigmatu či paradigmatu indicíí, což znamená, že prameny již historiky zdaleka nezajímají v tom, co explicitně říkají či chtějí říkat, ale zajímají je pramenné „stopy“ zkoumaných entit. S prameny se přestává pracovat prvotně jako se „svědky“ minulého dění, stávají se naopak primárně „indikátory“ (VAŠÍČEK 2006, s. 50). Takto pojaté prameny, pramenné stopy coby symptomy, indicie či indikátory, nám již neříkají, co máme o minulosti vypovídat, nýbrž pouze našim interpretačním hypotézám a „teoriím možné historie“ mohou vyslovovat „veto“ a tak je limitovat (KOSELLECK 2000, s. 204–207).

Tento postupný odklon od centrální role pramene v historikově práci v hlavním proudu historické vědy byl dále zesílen debatami o dopadu jazykového obratu na historickou vědu, které vyprovokovala radikální postmoderní kritika na počátku 90. let a které částečně navazovaly na dřívější Foucaultovu kritiku. Zaměřila se především na dvě oblasti, v nichž byl dosud pramen nezpochybnitelným základem praxe historického bádání. Za prvé šlo o korespondenci mezi minulou realitou, pramenným dokladem a jeho badatelským zpracováním. Ve svém nejslavnější esejí z roku 1989 o vztahu historie a postmodernismu konstatoval Frank Ankersmit (1989) rozdíl mezi modernistickým a postmodernistickým náhledem na pramen v tom, že prvně jmenovaný hledá za pramenným dokladem skrytou minulou realitu, zatímco postmodernistický historik za ním vidí pouze jiné interpretace. Vyjádřeno jeho oblíbenou metaforou, modernistický historik chápe pramen jako dlaždici, pod kterou nachází minulou realitu, postmodernista po této dlaždici přechází, aby vstoupil na další dlaždice. Ankersmit se pak snaží na příkladech z francouzské „nové historie“ dokázat, že dochází k jistému „zpřítomňování“ pramene, protože dnes už historika tolik nezajímají prameny jako dokumenty o minulém dění, nýbrž jako materiál, se kterým tady a teď může nebo nemůže něco udělat. Dominick LaCapra (1987) to vyjádřil často citovanou tezí, že prameny jsou texty, které spíše „doplňují nebo přeměňují realitu“, než že by „prozrazovaly fakta o realitě“. Podobně pak korespondenční povahu vztahu mezi historií a minulostí zpochybňoval Robert Berkhofer (1995), když psal o tom, jak funguje „normální historická věda“. Její podstatou nejsou pouze metody, jak vyvodit z pramenů fakta a z nich syntetizovat historickou výpověď. Za představou konkrétních historických pramenů (evidence) musí být ještě další, obecnější

kultura
↓ 147–154
gender
↓ 195–198

fakt ↓ 49
pojem ↓ 55
proces ↓ 72

představa o povaze pramenů jako takových a jistá holistická představa minulého dění s metainulostí jako pozadím. Jinak řečeno: proto, abychom mohli zkoumat dějiny, musíme mít nejprve představu, že nějaké minulé dění vůbec existovalo, dále že máme k dispozici pozůstatky této minulosti v podobě pramenů a až poté z nich můžeme rekonstruovat fakta a následně konstruovat psanou historii. Berkhofer sám se nesnaží takto nastavený postup „normální“, tedy dominantní představy o historickém bádání narušit, chce pouze poukázat na to, že si historici sami neuvědomují tyto prvotní předpoklady, které významně ovlivňují výsledky jejich práce.

Za druhé přinesla postmoderní kritika, vycházející z narativistických a rétorických teorií, nový pohled na samotnou roli historického pramene v utváření moderní historické vědy jako „objektivistického“ vědeckého diskursu, který ze svého rámce vylučuje ideologický aspekt. Hans Kellner (1989), vycházející z analýzy rétoriky historického psaní, upozornil, že tradičně byly výpovědi historiků hodnoceny podle „kvality“ primárních pramenů. Často je tak přínos historických děl posuzován podle toho, s kolika a s jakými dosud neprozkoumanými prameny autor pracoval. Moderní historická věda se svým étosem objektivismu a realismu stavěla na primátu pramenů právě proto, že jejich zpracování viděla jako plně kontrolovatelný racionální proces, který – nadsazeně řečeno – až mechanicky řemeslným způsobem dokáže z pramenů „vydestilovat“ minulou realitu. Podle Kellnera již rétorická a metaforická podoba označení „pramen“ poukazuje k mytickému počátku historické práce. Pramen jako počátek toku řeky; anglický výraz „source“ má základ v latinském *urgere*, tj. povstat, zdvihnout se. Historici mluví o tom, že prameny „dávají historii život“, „vyschly“, „mlčí“ nebo „se ztrácejí“ apod. Podobně i německé slovo *Quelle* (a český ekvivalent, který je jeho mechanickým překladem) má konotace spojené s vodním tokem a prvopočátkem, jenž je také začátkem historikovy práce. Proti tomu Kellner staví tezi, že nepominutelnými a minimálně stejně důležitými prameny pro historika jsou jazyk, jeho limity a rétorická kvalita. Zmiňovaný Robert Berkhofer (1995) pak mimo jiné poukázal na to, že samotná povaha pramenů je neoddělitelně spjata s ideologickou podstatou historického diskursu. Jestliže totiž historický diskurs chápeme foucaultovsky jako určité pole limitované mocenskými pravidly vypovídání, pak právě prameny tvoří místo, které bezpochyby a nejméně viditelně odráží povahu moci nejen v historikové interpretaci, ale především ve způsobu výběru toho, co je jako pramen chápáno a co nikoli. Co je považováno za historický pramen, je totiž zásadně závislé na mocenském řádu nejen v minulosti, kdy dokument vznikl a byl předáván, ale i v současnosti, kdy je uchováván a zpřístupňován v archivech a knihovnách. Jakkoli si moderní historická věda vytvořila řadu postupů, jak pramenný materiál „očistit“ od dobového, autorského či kulturního „zkreslení“, zachovala si velmi technicistní, až řemeslnou představu o dochování pramenů a jejich prvotním zpracování, která podle postmoderních kritiků zakrývá ideologickou povahu historikovy práce včetně heuristiky a kritiky pramene.

Ať již dnešní historici a historičky přijímají důsledky postmoderní kritiky ve zpochybnění objektivní korespondence mezi minulou realitou a pramenem či ve zviditelnění ideologické povahy výběru a zpracování pramenů nebo ne, role historických pramenů se v historické vědě v posledních třiceti letech významně proměnila. Prameny již nejsou považovány za prvopočátek historické práce, za jediný

zdroj poznání o minulosti a za „surový materiál“, který je potřeba nejprve pokud možno systematicky zpracovat a až poté přistoupit k jeho interpretaci. Myšlenka primátu pramene byla nahrazena trendem ke „zpřítomňování“ pramene, ať již v podobě „stop“, „indicií“, „symptomů“ nebo „veta“ pramenů. Do popředí se dostávají otázky, které si historici a historičky kladou v kontextu vývoje historické disciplíny a ve vztahu k současné společenské realitě. Pramene jsou a nepochybně budou základním zdrojem empirických dat, jejich pozice v historickém bádání je však více svázána se způsoby interpretace a konceptualizace předmětu zkoumání. Zmnožení typů pramenů (zejména audiovizuálních, ale i jiných) nebývalé rozšířilo přístup k nim, odsunulo z piedestalu dříve privilegované typy (prameny úřední povahy, listiny, akta apod.) a postavilo před historickou vědu nejedno dilema. Kontroverze ohledně míry „důvěryhodnosti“ osobních svědectví oproti oficiálním zprávám, ohledně vypovídací hodnoty a povahy orálněhistorických pramenů, ohledně způsobů pramenného zachycení marginalizovaných společenských skupin nebo nebývalá obliba egodokumentů (zejména ve sféře soudobých dějin) ukazují, že se problematika zpracování historického pramene dostává z hájemství čistě metodické expertizy do oblasti veřejných debat nad živými problémy dnešní společnosti.